

LUDMILA STĚPANOVA: ETYMOLOGICKÝ SLOVNÍK ČESKÉ FRAZEOLOGIE

Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2022, 302 stran

ISBN: 978-80-244-6088-8

V loňském roce vyšel ve Vydavatelství Univerzity Palackého *Etymologický slovník české frazeologie*, jehož autorkou je Ludmila Stěpanova, významná slavistka, která se dlouhodobě odborně věnuje historickému výzkumu frazeologie v češtině a ruštině. Tento slovník navazuje na její předchozí bibliograficky zaměřené dílo s názvem *Historie a etymologie českých rčení*, které vyšlo v roce 1998 a v němž bylo uvedeno 3200 frazémů a k nim 4700 bibliografických odkazů (srov. Blatná, 2000).

V *Etymologickém slovníku české frazeologie* (ESČF) byl počet frazémů rozšířen na 4300 položek a zejména byl doplněn etymologický výklad. Pro výklad byly vybrány jednotky, které nejsou ze synchronního hlediska průhledné, ať už proto, že jejich komponenty jsou archaické, spojené s už neexistujícími reáliemi, nebo mají cizojazyčný, biblický či antický původ. Vodítkem pro výběr byla také skutečnost, že se jejich etymologii věnovala řada autorů. Vybrané frazémy jsou řazeny abecedně podle prvního substantiva, pokud ho obsahují, následně adjektiva, adverbia, zájmena a slovesa. Toto řazení umožňuje přehled vývoje pojetí vztahujícího se k různým frazémům se stejným klíčovým slovem, např. u frazémů obsahujících slova *had* je nám předloženo chápání biblické a antické a mohou tak vyniknout souvislosti pohledu starověkých společností na toto zvíře. U jednotlivých frazémů najdeme stručně zachycený význam, výklad(y) původu a odkazy na literaturu, která se etymologii daného spojení věnuje. Mezi hesly najdeme především slovesné a neslovesné frazémy, přísloví jsou zařazena spíše vzácně, ale velmi příhodně tam, kde je zřejmá souvislost s ostatními frazeologickými jednotkami, jako je tomu např. u komponentu *koláč*, kde je uvedeno přísloví *bez práce nejsou koláče*; nebo při zachycení variability u přísloví *lepší vrabec v hrsti než holub/čáp/vrána na střeše*. Celá kniha je přehledně graficky zpracovaná a zvolený formát umožňuje dobré a příjemné používání.

Ve způsobu zachycení etymologie spojené s bibliografií k jednotlivým frazémům se jedná skutečně o unikátní dílo nejen v českém kontextu. Etymologické poznámky jsou ve frazeologických slovnících obvykle připojovány k výkladovému heslu, u paremiologických slovníků se spolu s etymologií nabízí vzájemné mezijazykové srovnání (srov. Paczolay, 1997, Mieder, 1986, Walter, 2021). Nejrozsáhlejší bibliografické dílo představuje patrně Miedrova *International bibliography of Paremiology and Phraseology* s odkazy na 10 000 publikací z posledních dvou století. ESČF tak může sloužit odborníkům, kteří v něm najdou pečlivě shromážděnou bibliografii pro další výzkum, i zájemcům o etymologii frazémů. Slovník přináší všechny zjištěné výklady původu, a je tak výborným průvodcem při posuzování internetových zdrojů, které nezřídka zahrnují lidovou etymologii či názor autora. Excerpce je zvláště cenná, neboť zahrnuje odborné i popularizační publikace od nejstarších dokladů po současnost, objevuje se zde např. i pořad z olomouckého rozhlasu;¹ autorka objevila souvislosti s vybranými frazémy zhruba ve 400 publikacích.

1 Chybí např. pořad K. Olivy a J. Rosáka ČR Sůl nad zlato, který má knižní podobu z roku 2020, a našli bychom řadu internetových odkazů, ale není v lidských silách zachytit vše v rámci jediné publikace, ztratila by i svou přehlednost.

Pomocí slovníku je možné sledovat, které frazémy stály ve středu zájmu etymologického a historického výkladu. Jsou to především výrazy biblické a antické, za kterými stojí určitý příběh nebo báje, jako např. *Jidášův groš, hlas volajícího na poušti, dělat z komára velblouda, být hotový lazár, zakopat svou hřivnu, zrodit se jako fénix z popela, Hannibal ante portas, jablko sváru, Prokrustovo lože, Amorův šíp*. Ve výběru se dále objevují ty, které souvisejí se středověkými událostmi či reáliemi: *táhne se jako červená nit, jsem z toho jelen, natahovat moldánky, oslí můstek, nouze naučila Dalibora housti, znát své pappenheimské, kout pikle, nechat někoho napospas, ale i zdánlivě průhledné jít do Hajan, hrát si hada na prsou, jdi do háje, na svatého Dyndy, lážo plážo*. Odborníci zajisté ocení zachycení starších frazémů, které jsou již na ústupu, ty jsou označeny kvalifikátorem zastaralý: např. *na bílé dni, smát se jako Kuba na jelito, být jako kvas v těstě, prodávat jako Jelínek Karlštejn, dostat na chrám páně, je dlužen do Třeště*. Dalším užitečným kvalifikátorem je označení knižní: *nosit sovy do Athén, mluvit jako Pýthie, putování pouští, baziliščí pohled*. Ale najdeme zde i frazémy nové spolu s údajem o tom, kdy se poprvé objevují v literatuře, např. *hodina H², to je v pohodě, mimo mísu, letecký den*.

Dále se zde dá sledovat, která slova jsou často komponenty frazémů, kromě somatismů (hlava, prst, ruka, srdce), jsou to i zvířata (had, lev, kočka, pes), ale i další komponenty jako král, den, kámen, kniha, křídlo, prach, rána, světlo, život. Častým komponentem je slovo strýček se zajímavou etymologií: *strýček Nimra, strýček Sam, pro strýčka Příhodu, udělat si strýčka*.

Jak sama autorka uvádí, v takovém množství je obtížné vyvarovat se některých nepřesností, které můžeme najít např. v souvislosti s liturgií, kdy je u hesla *modrý pondělek* uváděna jako liturgická barva modrá, ač v předchozí části je správně zmíněna fialová. Tady by možná stál za zmínku i novější význam pro nejdepresivnější den v roce (3. pondělí v lednu), jedná se ovšem o význam dosud ne zcela ustálený. Toto heslo dobře ilustruje důležitou roli slovníku, protože nesprávně se *modré pondělí* objevuje v popularizačních článcích jako pondělí před Velikonocemi, což zřejmě souvisí s přesvědčením, že všechny dny před Velikonocemi musí mít své označení. Nepřesností je také ztotožnění *škaredé středy s popeleční středou: popeleční středou* začíná doba postní, *škaredou středou* naopak končí, protože po ní Zeleným čtvrtkem začínají velikonoční oslavy.

Některým heslům by prospělo rozšíření a zpřesnění popisu významu a etymologického pojednání, např. u hesla *novinářská kachna* by mohl být uveden celý francouzský výraz společně s překladem; u frazému *Chámovo pokolení* je uveden pouze biblický citát, který je navíc citován z Bible kralické, a domnívám se, že bez vysvětlení nebo znalosti situace zůstává čtenáři nesrozumitelný. Naopak dobrým příkladem vysvětlení biblického příběhu je např. frazém *nevěřící Tomáš*. Bylo by vhodné zvážit, zda nevyužít jiný biblický překlad s ohledem na potencionální čtenáře z řad široké veřejnosti, např. citát uvedený u frazému *být opatrný jako had* obsahuje dle mého názoru nesrozumitelnou pasáž: *buďte opatrní jako hadové a sprostní jako holubice*. Čeština disponuje poměrně značným množstvím moderních překladů Bible (srov. Bartoň, 2013). Stejně tak by bylo vhodné u některých citací uvádět český překlad, např. u frazému *poradit se s Vaňkem* je uvedena spojitost s německým slovesem *wanken* a příklady obvyklého užití v němčině: *Heer geriet ins Wanken, vor dem Feinde wanken* (vojsko začalo ochabovat/ustupovat, obávat se

2 Chybí ovšem *Den D*, který je podle anglických pramenů spojován už s 1. sv. válkou.

nepřítele), podobně u frazému *je to pro kočku Was einer spart mit dem Mund, ist für Katze und Hund* (co člověk ušetří ústy, je pro kočku a psa).

Autorčina obrovská erudice a práce s prameny se projevuje v mnohých heslech, kde je čtenář obdarován více poznatky, než slovník slibuje: setká se s variantami z jiného jazyka (např. frazém *nosit dříví do lesa*), dostane se mu kulturního rozšíření o významné reálie (u frazému *střevíčky jako pro Popelku* je kromě původní Grimmovy pohádky odkaz i na známý film *Tři oříšky pro Popelku*; u frazému *vezmi to kozel* se dozví o tradici shazování kozla se skály, která je propojena s židovskou biblickou tradicí.³ U frazému *na stará kolena* se můžeme dozvědět, že je rozšířen pouze v západoslovanských jazycích a doklad existuje už ve 14. století; u frazému *husa pitomá* je připomenuto, že to původně znamená vykrmovanou husu. Frazém *rozumí tomu jako osel harfě* nám ilustruje jazykový model, podle něhož jsou tvořeny další frazémy (výklad není již nutné opakovat u hesla *rozumět čemu jako koza petrželi*, stačil by odkaz).

Etymologický slovník české frazeologie je vzácným dílem, které neztrácí nic ze svých odborných kvalit a zároveň má velkou přitažlivost pro veřejnost se zájmem o etymologii české frazeologie. Rozhodně bude patřit k vyhledávaným dílům pro obě tyto skupiny. Snad jediným neskromným přáním by mohla být touha po počítačové podobě této publikace, která by umožňovala další typy práce se shromážděnými fakty.

LITERATURA

- BARTOŇ, J. (2013) *Pět českých novozákonních překladů. Nové zákony od Českého ekumenického překladu do roku 1989*. Praha: Česká biblická společnost.
- BLATNÁ, R. (2000): Ludmila Stěpanova: Historie a etymologie českých rčení. *Slovo a slovesnost*, 61, 3, s. 236–238.
- STĚPANOVÁ, L. (1998): *Historie a etymologie českých rčení. Bibliografie pramenů*. Praha: Karolinum.
- MIEDER, W. (1986): *Encyclopedia of World Proverbs*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- MIEDER, W. (2009): *International Bibliography of Paremiology and Phraseology: Volume 1: A – M. Volume 2 N – Z*. De Gruyter.
- PACZOLAY, G. (1997): *European Proverbs in 55 Languages, with Equivalents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese, and Japanese*. Veszprém: Veszprémi Nyomda.
- WALTER, H. (2021): *Deutsche Sprichwörter und Redensarten. Historisch-etymologische Skizzen mit europäischen Äquivalenten*. Hamburg: Verlag Dr. Kovač.

Marie Kopřivová | Ústav bohemistiky pro cizince a komunikace neslyšících,
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy | Na Příkopě 584/29, 110 00 Praha 1
ORCID ID: 0000-0001-7390-0753
marie.koprivova@ff.cuni.cz

³ V tomto případě by bylo ještě vhodné doplnit tradici shazování kozla z věže spojenou se svátkem sv. Jakuba, která je pohanského původu, jak autorka správně uvádí, a mylně se spojuje se způsobem mučednické smrti tohoto apoštola, neboť nebyl shozen z věže, ale podle Bible byl stát.